

УДК 336.7

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРУВАННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ

І. Скоморович

*Львівський національний університет імені Івана Франка
79008 м. Львів, пр. Свободи, 18*

Проаналізовано погляди вітчизняних та іноземних вчених на сутність та структуру грошової системи. Запропоновано авторське визначення поняття “грошова система” та виокремлено її структурні елементи. Охарактеризовано місце держави у функціонуванні грошової системи. Ключові слова: грошова система, грошова одиниця, елемент, емітент, форма.

Необхідність існування грошових систем пояснюється тим центральним місцем, яке займають гроші у функціонуванні сучасної економіки. Саме завдяки налагодженню грошової системи стають зрозумілими правила використання грошових одиниць та канали, якими вони потрапляють в обіг. Не дивлячись на важливе значення, яке відіграють грошові системи у національному та світовому господарстві та їх багатостолітню історію, в економічній науці досі не вироблено єдиного погляду не тільки на їхню сутність, але й на кількість та зміст структурних елементів. Це визначає актуальність обраної теми наукової статті.

Найчастіше визначення поняття “грошова система” в економічній літературі можна зустріти у підручниках та навчальних посібниках (“Політична економія”, “Гроші та кредит”, “Грошово-кредитні системи зарубіжних країн” тощо). Серед монографічних досліджень, присвячених проблемам функціонування грошових систем та грошового обігу, слід відзначити праці Носова О. та Рябініної Л.

Метою даної статті є систематизація сучасних теоретичних напрацювань вітчизняних та іноземних учених у галузі формування понятійного апарату, необхідного для наукового осмислення сутності та структурування грошових систем, та подання власного бачення зазначеної проблеми.

Більшість вітчизняних авторів, використовуючи різні редакційні інтерпретації, сходяться на думці, що під грошовою системою слід розуміти форму або спосіб організації грошового обігу [4, с. 166; 7, с. 48; 12, с. 11]. Цікаво зауважити, що навіть у навчальних виданнях деякі науковці описують альтернативні погляди на сутність грошової системи. Наприклад, Абрамова М., Вишивана Б. та Куліков О. зазначають, що існує функціональний та інституційний підходи до визначення поняття “грошова система”. Так, за функціонального підходу під грошовою системою розуміють “впорядковану сукупність грошових відносин, форм, методів і принципів організації грошового обігу в державі чи в єдиному економічному просторі” [7, с. 47; 10, с. 50; 13, с. 30], а за інституційного – “сукупність інститутів, які створюють та регулюють економічні й правові основи емісії грошей, способи їхнього обігу...” [7, с. 47; 10, с. 50; 13, с. 30]. Але з перелічених вчених лише М. Абрамова відхиляється від

загальноприйнятого визначення грошової системи і стверджує, що за своїм змістом вона є “структурованою сукупністю визначених елементів, що тісно взаємодіють та забезпечують її цілісність” [10, с. 49], а от за формою “грошова система реалізується через організацію грошових відносин в країні або в єдиному економічному просторі” [10, с. 49].

Наукова література також більше уваги звертає на важливість взаємовідносин, які складаються у грошовій системі. Так, на думку Рябініної Л. “грошова система представляє собою регульований загальнодержавними законами єдиний для всієї країни устрій руху грошей” [17, с. 250], або ж “форму взаємозв’язку її окремих елементів і ланок”, що цей устрій утворюють [17, с. 252]. З іншого боку, Міщенко С. зазначає, що “грошова система є складним соціально-економічним явищем, що відображає сукупність стійких, закріплених законодавством відносин між суб’єктами грошового ринку з приводу організації та здійснення грошового обігу, функціонування грошового ринку та виконання грошима своїх функцій” [14, с. 24].

На панівному місці держави у функціонуванні сучасної грошової системи наголошує Гальчинський А. Нагадуючи, що саме законодавчими актами визначаються не тільки основні функціональні ланки грошової системи (грошові знаки, форми безготівкового обігу, емісійний процес, організація регулювання грошового обігу та валютних відносин), але й структура та обов’язки державних грошово-кредитних інститутів, способи їх взаємодії, грошова політика, яку вони реалізують, вчений стверджує, що інституційне регулювання грошових відносин, які власне реалізуються в межах грошової системи, є однією з головних функцій держави [5, с. 262].

Зростання ролі держави привело до того, що грошова система стала об’єктом дослідження не тільки економістів, але й юристів. Так, Арзуманова Л. аналізуючи з юридичної точки зору поняття грошової системи, приходять до висновку, що її “необхідно розглядати як фінансово-правову, історично складену форму грошового обігу, принципи, функції, елементи, порядок і процедура побудови якої законодавчо встановлені” [2, с. 237].

Економічні словники загалом віддзеркалюють панівне ставлення до грошової системи, як форми організації грошового обігу в країні, що склалася історично та регулюється державою. Відповідне гасло зазвичай містить визначений державою перелік елементів, які утворюють грошову систему: грошова одиниця, масштаб цін, види грошових знаків в обігу та порядок їх емісії, характер забезпечення грошей, форми безготівкового платіжного обігу, курс національної валюти стосовно іноземної [11, с. 137; 16, с. 60].

Носов О. розуміє під поняттям “структура грошової системи” внутрішню організацію її елементів, яка є формою їх взаємозв’язку в процесі забезпечення в державі грошового обороту, та наголошує на складній системі її взаємозв’язків з структурами національної економіки [15, с. 42]. Крім того, вчений виділяє інституційний та функціональний підходи до структури грошових систем. На його думку, інституційний підхід “пов’язаний з виділенням структур, які забезпечує національне законодавство, що визначає всі основні особливості грошових систем: назва грошової одиниці, масштаб цін, види грошей та грошових знаків, що перебувають в обігу, державні органи управління, а також емісія і характер забезпечення грошових знаків, які випускаються в обіг” [15, с. 44], а функціональний – “з особливостями сучасних грошових систем, які побудовані на використанні ринкових механізмів для забезпечення стабільності національної грошової одиниці”

[15, с. 48]. Роблячи у своїй праці “Грошові системи: становлення та розвиток” акцент саме на функціональному підході, Носов О. пропонує виділяти такі елементи грошової системи, як грошовий ринок, попит на гроші, пропозиція грошей, рівновага грошового ринку та процентні ставки, грошово-кредитна політика та грошово-кредитне регулювання [15, с. 49]. У цьому випадку, на нашу думку, відбувається ототожнення грошової системи з грошовим ринком, що може призвести до теоретичних колізій, адже класичним визначенням ринку є місце купівлі-продажу чого-небудь.

Арзуманова Л. також пропонує два підходи до структурування грошової системи. Так, з організаційно-інституційної точки зору грошова система складається із сукупності суб'єктів, які регулюють грошовий обіг, а також інших суб'єктів, які вступають у грошовий обіг, а з матеріальної точки зору – із усіх грошових знаків, що знаходяться в обігу [2, с. 234].

Визначення елементу грошової системи, як окремої, законодавчо введеної державою, характерної і стійкої для даної грошової системи ознаки, подане Рябініною Л. До таких ознак вчена відносить “найменування грошової одиниці і грошовий масштаб; зразки грошових білетів і монет; характер грошової емісії; структурна побудова готівкової грошової маси; правила виконання безготівкових розрахунків; режим поточних рахунків; вид валюти (наявність в країні валютних обмежень); режим валютного курсу; порядок грошово-кредитного регулювання стійкості грошових одиниць і, відповідно, економіки країни” [17, с. 251].

Банківська енциклопедія до основних елементів грошової системи відносить національну грошову одиницю; форми та види грошей; грошову масу; емісійний механізм; характер і тип грошового обігу; характер забезпечення грошових знаків, випущених в обіг; систему регулювання грошового обігу [1, с. 130].

Найповніший перелік елементів грошової системи пропонує Абрамова М. При цьому вона поділяє їх на три блоки [10, с. 51-54]:

- базовий (фундаментальний), який включає такі елементи, як сутність, функції, форми та види грошей, грошову одиницю, грошову масу та її структуру, грошовий обіг, а також принципи організації грошової системи, до яких віднесено принцип стійкості і еластичності грошового обігу та порядок і види забезпечення грошових знаків;

- управлінський (функціональний), який охоплює емісійний механізм, механізм (методи та інструменти) грошово-кредитного регулювання, порядок встановлення валютного курсу, касову дисципліну, порядок проведення безготівкових розрахунків, а також принципи управління грошовою системою, до яких включено принципи централізованого управління грошовою системою, планування грошового обігу, забезпеченості емітованих грошей і кредитного характеру грошової емісії, залежності чи незалежності центрального банку від держави, нагляду і контролю за грошовим обігом;

- інфраструктурний, що містить елементи, які обслуговують функціонування грошової системи, тобто нормативно-правову базу, а також інформаційно-аналітичний (аналіз грошових ринку, маси, емісії, монетизації, швидкості обігу грошей тощо), технологічний (технології емісії грошей, безготівкових розрахунків, інкасації готівкових грошей, їх виготовлення та ін.) та інституційний (законодавчі та урядові органи, які встановлюють норми і правила грошового обігу, центральний банк, казначейство, інші банки) елементи.

Такий підхід, що полягає у включенні до складу грошової системи всього, що хоч трішки пов'язане з грошима, на нашу думку, призводить до надмірного узагальнення досліджуваного об'єкта. Що ж стосується виділених принципів організації та управління грошовою системою, то вони наведені не в одній навчальній чи науковій книзі. Перш за все, зазначимо, що російські вчені під принципами розуміють правила, у відповідності з якими держава організує грошову систему [2, с. 231; 8, с. 92; 9, с. 111]. Поруч з наведеними вище виділяють і такі принципи [2, с. 231-233; 8, с. 92-93; 9, с. 112-114; 13, с. 35-37]:

- надання уряду грошей лише через кредитування – центральний банк не може прямо фінансувати уряд, а лише надавати йому кошти під визначене забезпечення з умовою обов'язкового повернення;

- комплексного використання інструментів грошово-кредитного регулювання – центральний банк не може використовувати лише один інструмент, а повинен використовувати їх комплекс, бо в іншому випадку не зможе досягнути очікуваного ефекту;

- функціонування виключно національної валюти на території країни.

Наведені підходи до визначення поняття “грошова система” та її структурних елементів дозволяють зробити кілька висновків. Перш за все, лівова частка авторів ототожнює поняття “система” і “форма”. Лише Соколов Б. у своєму визначенні грошової системи загальноживане “форма” міняє на “систему”: “грошова система країни – це історично складена національна система організації грошового обігу, закріплена традиціями та оформлена законодавчо” [8, с. 85], а Щетинін А. зауважує, що “кожна країна має свою грошову систему, обумовлену особливостями нормативних актів, що пов'язують елементи грошової системи в єдине ціле” [19, с. 156].

Підтвердженням того, що форма не завжди є системою, є енциклопедичне тлумачення цих слів. Так, найбільш типовими значеннями слова “форма” є: зовнішній вид, видимість; контури предмету; встановлений зразок чого-небудь [3, с. 1357; 18, с. 1417]. Виразити систему через форму дозволяють лише такі пояснення:

- форма – це спосіб існування чого-небудь [3, с. 1357];

- зовнішній вираз якого-небудь змісту, коли зміст є визначальною стороною цілого, сукупністю частин (елементів) предмету, а форма – внутрішньою організацією змісту [18, с. 1230, 1417].

З іншого боку, погоджуємося з авторами Економічної енциклопедії у тому, що термін “система” у всіх випадках включає поняття про ціле, яке складається з взаємопов'язаних, взаємодіючих та взаємозалежних частин [20, с. 727]. Подібними є й інші визначення:

- система (від гр. ціле, складене з частин) – множина взаємодіючих елементів, які знаходяться у відношеннях та зв'язках один з одним, що складають цілісне утворення [3, с. 1083];

- система – 1) сукупність взаємопов'язаних між собою частин, елементів, які утворюють єдине ціле; 2) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь [16, с. 281].

Ще однією спільною рисою, яку виділяють науковці, подаючи визначення грошової системи, є акцентування уваги на тому, що її встановлює держава. Але тоді випадають з поля зору приватні грошові системи, які навіть в сучасній зарегульованій економіці успішно функціонують, не дивлячись на ті перепони, які вводить держава. Більше того, Генкін А. зазначає, що “...у кризові моменти саме вони, з'явившись ніби нізвідки, знов і знов рятують економіку вражених кризою

країн” [6, с. 178]. Вчений пропонує визначення приватної грошової системи, як частини світової грошової системи, яка [6, с. 177-178]:

1) існує нарівні з іншими грошовими системами: наддержавними, національними, локальними і приватними, у взаємодії і взаємному впливі з ними;

2) володіє цілісністю, стійкістю і відкритістю;

3) характеризується наявністю емітента (адміністратора і/або творця системи), який встановлює найменування грошової одиниці, що служить масштабом цін; види грошових знаків, порядок їх випуску в обіг і характер забезпечення; форми і умови платіжного обігу та обігу приватних грошей; статус суб'єктів системи; порядок взаємодії з іншими грошовими системами, включаючи національні, підтримує єдність і відносну постійність вартості грошової одиниці та еластичності механізму грошової системи;

4) може існувати як в готівковій формі банкнот і купюр (приватні локальні грошові системи), так і в безготівковій, в т.ч. електронній формі (приватні електронні грошові системи), як з прив'язкою вартості грошової одиниці до будь-якої з національних валют або кошика товарів, так і без неї, як в межах національної держави, так і поза цими межами.

І, нарешті, третім моментом, з яким важко погодитися, є виділення принципу “функціонування виключно національної валюти на території країни”. Цей принцип можна заперечити принаймні трьома аргументами. Першим з них є існування Європейської валютної системи (ЄВС). Погоджуємося, що ще до недавнього часу вважалося, що держава повинна мати власну грошову одиницю, яка є одним з атрибутів незалежності країни. Але зі створенням ЄВС стало зрозумілим, що грошова система може бути і наддержавною, тобто об'єднувати кілька держав.

Другий аргумент полягає у тому, що відсутність власної грошової одиниці ще зовсім не означає, що в державі немає грошової системи. Така ситуація може виникнути не тільки в країнах, які увійшли до якого-небудь валютного союзу (наприклад, ЄВС), але й у тих, які погодилися на офіційну доларизацію. Наприклад, у Чорногорії, яка не входить до ЄВС, ще з 2002 р. в обіг введено євро (з 1999 р. – німецьку марку паралельно з югославським динаром, з 2001 – німецьку марку), але є центральний банк, який є головним інститутом грошової системи держави, проводить рефінансування банків, встановлює для них норми обов'язкового резервування, здійснює операції на відкритому ринку. Така грошова система є прикладом наднаціональної, хоча країна не має свого представництва у Європейському центральному банку.

І як третій аргумент, нагадаємо, що суттєвою характеристикою сучасних державних грошових систем є те, що їх важко назвати одновалютними навіть, якщо не згадувати про місцеві грошові системи і використання різноманітних грошових сурогатів. Для цього є кілька причин, які будуть зрозумілими, зокрема на прикладі української грошової системи, в якій обіг приватних грошей заборонений. По-перше, через пропозицію включати елементом грошової системи грошову масу, яка, як відомо, включає у свої агрегати не тільки кошти у національній валюті, але й кошти на поточних рахунках в іноземній валюті. Навіть, якщо не погодитися з підходом щодо включення грошової маси до складу грошової системи (бо на нашу думку, грошова маса є результатом дії грошової системи, а не її складником), то залишається один з найпопулярніших каналів випуску грошей в обіг, а саме операції НБУ на валютному ринку. Крім того, іноземна валюта широко використовується вітчиз-

няними суб'єктами господарювання в міжнародних розрахунках, а на руках населення, за деякими підрахунками, перебуває не менше 100 млрд. дол.

Таким чином, беручи до уваги необхідність систематизації підходів до визначення поняття “грошова система”, виокремлення її структурних елементів, а також врахування новітніх тенденцій щодо її функціонування, можемо зробити висновок, що грошова система – це сукупність елементів, що взаємодіючи між собою, складають порядок випуску та використання грошової одиниці. До цих елементів належать:

1) грошова одиниця (валюта) – це власна назва інструменту, який випускають у конкретній грошовій системі і який використовують у ній для здійснення розрахунків;

2) форми грошей – готівкові (переважно купюри, монети) та/або безготівкові (в тому числі електронні) форми, в яких грошова одиниця з'являється в обігу, або зовнішній прояв грошової одиниці;

3) механізм емісії і правила використання грошей – встановлені емітентом канали випуску та особливості обігу грошової одиниці. Для державних грошових систем включає правила використання не тільки національної, але й інших валют в країні;

4) емітент – інститут, який здійснює випуск грошей в обіг та встановлює правила їх застосування;

5) валютний курс – відношення випущеної в системі грошової одиниці до грошових одиниць інших грошових систем. Цей елемент забезпечує взаємозв'язок з іншими грошовими системами.

Залежно від середовища, на яке розповсюджується вплив емітента, грошова система може бути:

1) національною (державною) – функціонує в конкретній країні;

2) наднаціональною (наддержавною) – об'єднує кілька країн, які можуть делегувати повноваження щодо змістового наповнення всіх або окремих елементів грошової системи наднаціональним органам;

3) позанаціональною (позадержавною, приватною), яка у свою чергу буває:

- локальною (місцевою) – існує на окремій території, яка може збігатися або не збігатися з кордонами конкретної держави;

- електронною – стає можливою завдяки програмному забезпеченню, створеному емітентом.

Основною ознакою позанаціональних грошових систем є не те, що вони функціонують за межами держави, бо таких територій (крім земних географічних полюсів) в сучасному світі немає, а те, що вони не регулюються державними законами та інститутами (хоча держави постійно намагаються налагодити відповідне регулювання).

Отже, для існування грошової системи абсолютно не обов'язковим є існування держави. У цьому випадку взаємозв'язок між її елементами буде встановлюватися стихійно. Крім того, грошова система може існувати поза межами однієї держави, або в одній державі може існувати кілька грошових систем. Тобто в державі поряд з державною грошовою системою можуть існувати приватні, що особливо актуально в епоху електронних грошей, які прагнуть вийти з-під контролю центральних банків і їх обмежувальних механізмів. Взаємодія державної і приватних грошових систем здійснюється так само, як взаємодія національних грошових систем різних держав – через валютні курси відповідних грошових одиниць та обмін однієї валюти на іншу.

1. Арбузов С. Г. Банківська енциклопедія / С. Г. Арбузов, Ю. В. Колобов, В. І. Міщенко, С. В. Науменкова. – К. : Центр наукових досліджень Національного банку України : Знання, 2011. – 504 с.
2. Арзуманова Л. Л. Денежное обращение и история его развития (финансово-правовой аспект) : монография / под ред. Е. Ю. Грачевой. – М. : Проспект, 2013. – 264 с.
3. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – 7-е изд., доп. – М. : Институт новой экономики, 2007. – 1472 с.
4. Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 7-ме вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.
5. Гальчинський А. Теорія грошей : навч. посібник / А. Гальчинський. – К. : Основи, 2001. – 411 с.
6. Генкин А. С. Планета Web-денег / А. С. Генкин. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 510 с.
7. Гроші та кредит : [навчальний посібник] / [за ред. д-ра ек. наук, проф. М. І. Крупки]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. – 2010. – 408 с.
8. Деньги. Кредит. Банки : [учебник] / Г. Е. Алпатов, Ю. В. Базулин и др.; под ред. В. В. Иванова, Б. И. Соколова. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 624 с.
9. Деньги, кредит, банки : [учебник] / под ред. О. И. Лаврушина. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 464 с.
10. Деньги, кредит, банки. Экспресс-курс : учебное пособие / кол. авт. ; под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. О. И. Лаврушина. – 4-изд., стер. – М. : КНОРУС, 2010. – 320 с.
11. Загородній А. Г. Гроші. Валюта. Валютні цінності : термінологічний словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк. – Львів : Бак, 2000. – 184 с.
12. Иванов В. М. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн : [курс лекцій] / В. М. Иванов, І. Я. Софіщенко. – К. : МАУП, 2001. – 232 с.
13. Куликов А. Г. Деньги, кредит, банки : учебник / А. Г. Куликов. – М. : КНОРУС, 2009. – 656 с.
14. Міщенко С. Протиріччя сучасних грошових систем і шляхи їх подолання / С. Міщенко // Вісник НБУ. – 2012. – № 8. – С. 24-29.
15. Носов О. Ю. Грошові системи: становлення та розвиток : [монографія] / О. Ю. Носов. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2008. – 552 с.
16. Осовська Г. В. Економічний словник / Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадський. – К. : Кондор, 2007. – 358 с.
17. Рябинина Л. Н. Проблемы развития теории современных денег : монография / Л. Н. Рябинина. – К. : УБС НБУ, 2009. – 383 с.
18. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
19. Щетинін А. І. Гроші та кредит : [підручник] / А. І. Щетинін. – [видання 3-тє, перероблене та доповнене]. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 432 с.
20. Экономическая энциклопедия / Александрова Е. И. и др. ; под ред. Абалкина Л. И. и др. ; Научно-редакционный совет изд-ва “Экономика” ; Ин-т экономики РАН. – М. : Экономика, 1999. – 1056 с.

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF ESSENCE AND STRUCTURE OF THE MONEY SYSTEM

I. Skomorovych

*Lviv National University named by Ivan Franko
79008 Lviv, Svoboda Avenue, 18*

The views of domestic and foreign scientists on the essence and structure of money system are reviewing in the article. The own definition of “money system” and its structural elements are proposed. A role of state in the function of money system is described.

ey words: money system, currency, element, issuer, form.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СУЩНОСТИ И СТРУКТУРИРОВАНИЯ ДЕНЕЖНОЙ СИСТЕМЫ

И. Скоморович

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Проанализированы взгляды отечественных и иностранных ученых на сущность и структуру денежной системы. Предложено авторское определение понятия «денежная система» и выделены её структурные элементы. Охарактеризовано роль государства в функционировании денежной системы.

Ключевые слова: денежная система, денежная единица, элемент, эмитент, форма.